

مرجئه

پیدایش و اندیشه‌ها

دکتر شهاب‌الدین وحیدی مهرجودی

تهران

۱۳۹۳

پیام پژوهش

نیاز گسترده دانشگاهها به منابع و متون درسی با نگرش اسلامی در رشته‌های علوم انسانی و محدود بودن امکانات مراکز علمی و پژوهشی که خود را موظف به پاسخگویی به این نیازها می‌دانند، ایجاب می‌کند امکانات موجود با همکاری دانشگاهها و مراکز پژوهشی در مسیر اهداف مشترک به خدمت گرفته شود و افزون بر ارتقای کیفی و کمی منابع درسی از دوباره کاری جلوگیری به عمل آید.

به همین منظور، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی و دانشگاه ادیان و مذاهب سومین کار مشترک خود را با انتشار کتاب *مرجئه، پیدایش و اندیشه‌ها* به جامعه علمی کشور عرضه می‌کنند.

این کتاب برای دانشجویان رشته‌های ادیان و عرفان و فلسفه در دروس مرتبط با فرق و مذاهب کلامی و نیز سایر علاقه‌مندان به مباحث کلام اسلامی قابل استفاده است.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار
۵	مقدمه
۲۱	فصل اول: تاریخ مرجئه
۲۱	۱. معانی ارجاء
۲۸	۲. پیدایش مرجئه
۳۰	۳. بنیان گذاران مرجئه
۳۴	۴. رواج مرجئه
۳۶	۵. حرکت سیاسی - اجتماعی یا فرقه کلامی
۴۲	۶. مرجئه دین پادشاهان
۴۹	۷. زوال مرجئه
۵۰	۸. فرقه های مرجئه
۵۵	فصل دوم: عقاید مرجئه
۵۵	۱. اعتقادات کلی مرجئه
۵۹	۲. ماهیت ایمان
۹۲	۳. عمل و ایمان
۱۲۱	۴. خلافت
۱۲۵	فصل سوم: استمرار تفکر مرجئه
۱۲۹	۱. محبت و معرفت امام (ع) تنها عامل نجات انسان در قیامت
۱۳۰	۲. شیعه بودن و محبت علی (ع) تنها عامل نجات انسان در قیامت
۱۳۲	۳. محبت امام حسین (ع) تنها عامل رستگاری انسان

۱۳۲	۴. پیروی مطلق از حاکم
۱۳۴	۵. سقوط تکالیف شرعی نزد گروهی از صوفیان
۱۳۸	۶. فرقه اهل حق
۱۴۲	۷. نصیریه
۱۴۴	۸. شیعه مرجئه؟
۱۵۶	فصل چهارم: نقد مرجئه
۱۵۶	۱. نقد مرجئه از دیدگاه قرآن
۱۵۹	۲. نقد مرجئه از دیدگاه ائمه معصوم (ع)
۱۶۵	۳. نقد دیدگاه‌ها و مبانی نظری مرجئه
۱۷۱	۴. نقد رفتارها و مبانی عملی مرجئه
۱۷۶	نتیجه گیری
۱۷۷	کتابنامه
۱۸۷	نمایه اعلام
۲۰۰	نمایه اصطلاحات

تقدیم به تندیس‌های صبر

مادر بزرگوار

و

دو خواهرم

پیشگفتار

برقراری ارتباط با پیروان فرقه‌های متعدد و آشنایی با آراء و باورها و تاریخ آنان، مطالعه و پژوهش درباره فرقه‌ها و گرایش‌های درون‌دینی را ناگزیر می‌سازد؛ علاوه بر آنکه ارضای حس کنجکاوی را نیز می‌توان انگیزه‌ای برای چنین مطالعه‌ای دانست. تحقیق در فرقه‌های گوناگون، فهم درست باورهای مذهبی خود و آشکار کردن کاستی‌ها و کژی‌های مذاهب رقیب را ممکن می‌سازد. پس از این، فرد در پی اثبات و نشان دادن درستی و حقانیت مذهب خود برمی‌آید. هیچ‌گاه نمی‌توان شمار پیروان یک مذهب یا فرقه را دلیلی بر حقانیت آن فرقه دانست؛ بلکه ایمان درست و راسخ به خدا، پیامبر و اطاعت راستین از آنها عامل حقانیت و نجات آدمی است؛ اگرچه تعداد کسانی که به این معانی دست یابند، اندک باشد. بنابراین ایمان محور و هسته مرکزی دین است و یکی از مهم‌ترین مقولات اخلاق دینی و مباحث الهیاتی بشر و نخستین و مهم‌ترین مفهوم کلامی در تاریخ فرهنگ و اندیشه تمامی ادیان و به‌ویژه دین اسلام به‌شمار می‌رود.

از صدر اسلام تا چند سده نخست هجری، مفهوم ایمان نقطه آغاز همه اندیشه‌ورزی‌ها در میان مسلمانان بود. اهمیت این موضوع باعث شد نظریات متعدد و

متفاوتی در این باره طرح شوند و در فرهنگ اندیشه و تفکر نوپای اسلام، فرقه‌ها و گرایش‌های گوناگون کلامی با تفکرات ویژه‌ای حول این موضوع، مجال عرض اندام بیابند. «مرجئه» یکی از این گرایش‌های فکری بود که «حسن بن محمد حنفیه» در نیمه دوم قرن نخست هجری در شهر کوفه به طرح و تبیین آن پرداخت. به تدریج این فرقه با رواج نظریات و عقاید خود، در مناطق مختلف بلاد اسلامی، پیروان و طرف‌دارانی را به سوی خود جلب کرد.

تعریف «مرجئه» از ایمان بر جدایی عمل از ماهیت ایمان مبتنی است. از این منظر، ایمان صرفاً اقراری زبانی یا تصدیق قلبی است و یا هر دو با هم. در این تفکر، حکم مرتکب کبیره نیز بیان نشده است. از دیدگاه مرجئه، اطاعت از امام، خلیفه و حتی حاکم ظالم مجاز است؛ از این رو پیروی از حاکم اگرچه ظالم باشد، برای حفظ وحدت اسلامی لازم است. این عقاید باعث شد کسانی که از شریعت و عمل به ارکان دین‌گریزان بودند و می‌خواستند به ظاهر دین‌دار باقی بمانند، به این فرقه گرایش یابند. حاکمان ظالم و فاسق جوامع اسلامی نیز برای حفظ حکومت و قدرت خویش به تبلیغ، ترویج و دفاع از این فرقه پرداختند. اما این عقاید باطل و پوچ، هیچ‌گاه از منظر ائمه اطهار (ع) پنهان نماند و ایشان به رد این افکار و نهی شیعیان و مسلمانان از آنها پرداختند. این فرقه در سده سوم افول کرد، اما پاره‌ای از افکار و عقاید آنها از میان نرفت و در آموزه‌های فرقه‌های دیگر هضم شده و تاکنون نیز برقرار مانده است.

با این وصف بررسی باورها و افکار فرقه مرجئه اهمیت بسیار دارد و پژوهش‌هایی نیز در این باره انجام گرفته است. این پژوهش‌ها به زبان‌های گوناگون در کتاب‌های ملل و نحل و آثار مربوط به آشنایی با فرقه‌های اسلامی بازتاب یافته است. به‌رحال کتاب فارسی موجود درباره این فرقه، مرجئه: تاریخ و اندیشه، اثر حجت‌الاسلام والمسلمین رسول جعفریان است. علاوه بر این، اثر بسیار مختصری نیز از دکتر حسین عطوان موجود است که به همت حمیدرضا آژیر با عنوان مرجئه و جهمیة در خراسان عصر اموی ترجمه و منتشر شده است. همچنین پایان‌نامه‌ها و مقالاتی نیز در این باره به زبان فارسی می‌توان یافت. در حال حاضر غیر از این موارد، کتاب فارسی دیگری در این زمینه در دسترس نیست.

باتوجه به چنین پیشینه‌ای جای خالی کتابی مستقل درباره‌ی این فرقه کاملاً محسوس است، کتابی که گرچه مختصر، دربردارنده‌ی تمامی موضوعات «مرجئه» باشد؛ موضوعاتی همچون استمرار تفکر ارجائی، نقد مرجئه از دیدگاه قرآن و معصومین (ع) و همچنین نقدهای عملی و نظری وارد بر مرجئه. چنین اثری برای پژوهشگران و دانشجویان رشته‌های مربوط به فرقه‌ها و مذاهب اسلامی سودمند است. در این نوشتار تلاش می‌شود که علاوه بر آنچه در کتاب‌های عربی و نیز کتاب مرجئه: تاریخ و اندیشه آمده است، به مطالب جدیدی نیز پرداخته شود؛ از جمله، فصل جداگانه‌ای با عنوان «استمرار تفکر مرجئه» که مباحثی بدیع در آثار فارسی موجود است. علاوه بر این، موضوعاتی همچون «عقاید و آراء مرجئه و علل شکل‌گیری آن»، «مرجئه از دیدگاه قرآن و معصومین (ع)» و «نقد مرجئه» به بحث کشیده شده‌اند با این امید که برای علاقه‌مندان مفید باشند.

تحقیق حاضر با روش کتابخانه‌ای و با بهره‌گیری از کتاب‌های ملل و نحل انجام گرفته است؛ این منابع در پایان کتاب ذکر شده‌اند. با استفاده از این منابع به بررسی سیر تاریخی، نحوه‌ی شکل‌گیری، زمینه‌های شکوفایی و افول، تقسیمات درون‌فرقه‌ای، آراء و اصول اعتقادی این فرقه پرداخته شده است.

نوشتار حاضر یک مقدمه و چهار فصل دارد. مقدمه به بیان واژه «ملل و نحل» و مهم‌ترین کتاب‌های این حوزه می‌پردازد که تاکنون به نگارش درآمده‌اند. فصل اول این نوشتار به بیان و بررسی موضوعاتی چون معانی لغوی و اصطلاحی ارجاء، پیدایش و افول و زمینه‌های سیاسی و حکومتی این فرقه اختصاص دارد و به این پرسش پاسخ می‌دهد که «آیا مرجئه دین پادشاهان بوده و از هر پادشاه و حاکمی دفاع می‌کرده است و یا آنکه اهل این فرقه با پادشاهان و حاکمان مخالفتی نیز داشته‌اند؟».

در فصل دوم در پی بیان عقاید مرجئه هستیم؛ عقایدی همچون «ماهیت ایمان و جایگاه عمل»، «اسلام و ایمان از دیدگاه مرجئه»، «فرقه‌های سیزده‌گانه مرجئه» و «دیدگاه‌های مرجئه افراطی و مرجئه اعتدالی».

در فصل سوم این نوشتار به موضوع استمرار تفکر «ارجاء» و مباحثی از این دست می‌پردازیم که آیا صرف شیعه بودن و داشتن محبت امیرالمؤمنین (ع) و امام حسین (ع)

عامل نجات انسان در قیامت است؟ آیا فرقه‌هایی وجود دارند که برخی تفکرات ارجائی در اعتقادات آنان جای گرفته باشند؟ در این فصل، به بیان فرقه‌های «اهل حق»، «نصیریه» و «صوفیه» پرداخته می‌شود که می‌توان پاره‌ای از باورهای ارجائی را در آنان یافت.

در فصل چهارم به بیان نقد آراء و عقاید مرجئه از دیدگاه قرآن و کلام معصومین (ع) پرداخته، نقدهای نظری و عملی وارد بر مرجئه بیان می‌شود.

این تحقیق حاصل تلاشی مستمر و طولانی بوده است؛ با این حال از کاستی‌ها، غفلت‌ها و سهل‌انگاری‌هایی که لازمه هر فعالیت بشری است مبرا نخواهد بود. با وجود این، امیدوارم این اثر در بیان پاره‌ای از اصول اعتقادی و اندیشه‌های این فرقه راهگشا و سودمند باشد.

در ریاست محترم سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، جناب حجت‌الاسلام دکتر احمد احمدی، و ریاست محترم دانشگاه ادیان و مذاهب، جناب حجت‌الاسلام دکتر سید ابوالحسن نواب، در به ثمر رسیدن این تحقیق و عرضه آن به جامعه علمی و پژوهشی کشور سپاسگزارم.

شهاب‌الدین وحیدی مهرجردی

عضو هیئت علمی دانشگاه آیت‌الله حائری میبد